

Αντί Επιλόγου

Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος από την πράξη στον δράστη πραγματοποιείται μέσα από την ανάδυση των επιστημών της συμπεριφοράς περί τα μέσα του 19ου αιώνα και τη σύμπτωση κυρίως τριών συνθηκών: α) την ανάπτυξη της ψυχιατρικής ως νέου γνωστικού αντικειμένου, β) την επέκταση των στατιστικών μετρήσεων στον πληθυσμό, και γ) την εδραίωση του θεσμού της φυλακής ως βασικού χώρου έκτισης των ποινών.⁴³⁵ Η όλη συζήτηση σε επίπεδο εγκληματολογικής και ποινικής θεωρίας περιστρέφεται γύρω από το φιλοσοφικό ερώτημα της ελευθερίας της βούλησης (ντετερμινισμός, ιντετερμινισμός), ωστόσο έχει βαθύτερες κοινωνικές αναφορές και ακόμα βαθύτερες κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις.

Διευρύνοντας το κάδρο της ανάλυσης, διαπιστώνεται πως η στροφή της ποινικής θεωρίας στο άτομο και τους όρους που καθορίζουν τη συμπεριφορά του μόνο τυχαία δεν μπορεί να θεωρηθεί. Στο πλαίσιο των έντονων κοινωνικών σχηματισμών και ανακατατάξεων του 19ου αιώνα, ο ορθολογισμός της Κλασικής Σχολής και η προσκόλληση στις αρχές της ισότητας και της ελευθερίας δεν ανταποκρίνεται στα νέα κοινωνικά ζητήματα, με κυριότερο την ανάγκη ελέγχου των μαζών, που συνέρρεαν στα αστικά κέντρα κατά την πρώτη και δεύτερη φάση της βιομηχανικής επανάστασης. Ο έλεγχος αυτός θα επιτευχθεί μέσα από την ανάδυση μίας νέας «βιο-εξουσίας» που θέτει στο επίκεντρο τον πληθυσμό ως πολιτικό, κοινωνικό και επιστημονικό πρόβλημα

---

435. Garland, D. (1985), ό.π., σ. 112.

και αποσκοπεί στην υπαγωγή του όχι τόσο στους νόμους αλλά στον κανόνα (norm), στις κοινωνικές νόρμες που ορίζουν τα όρια ανάμεσα στην παθολογία και την παρέκκλιση.⁴³⁶ Η κοινωνική παρέκκλιση αντιμετωπίζεται πλέον με όρους ατομικής παθολογίας με οργανική βάση, γεγονός που νομιμοποιεί την πατερναλιστική παρέμβαση του κράτους με στόχο τη θεραπεία, την αναμόρφωση και την ηθική βελτίωση. Σ' αυτήν την προοπτική, το έγκλημα και ο φορέας του θα αποτελέσουν τον συνδετικό αρμό ανάμεσα σε δύο ζητούμενα: αφενός τη γνώση του ατόμου και αφετέρου τον έλεγχο του πληθυσμού διά της πειθάρχησης και «κανονικοποίησής» του.

Η στροφή στον βιολογικό ντετερμινισμό και στη σύλληψη του παρεκκλίνοντος ως βιολογικά ανώμαλου εξαλείφει οποιονδήποτε υπαινιγμό ότι το έγκλημα μπορεί να είναι αποτέλεσμα κοινωνικών συγκρούσεων και ανισοτήτων,⁴³⁷ ενώ νομιμοποιεί παράλληλα κοινωνικές πρακτικές επιτήρησης και ελέγχου απέναντι σε όσους ταυτίζονται με τον κοινωνικό κίνδυνο και κρίνονται δυνάμει επικίνδυνοι. Υπ' αυτό το πρίσμα, το έγκλημα και ιδίως ο φορέας του –ο εγκληματίας– «ως παράγοντας όχι παραβίασης του νόμου αλλά διασάλευσης της κανονικότητας, ήτοι όχι ως παράνομος αλλά επικίνδυνος, έγινε το αντικείμενο ελέγχου των νεωτερικών σχέσεων εξουσίας και γνώσης».⁴³⁸ Η έννοια της επικινδυνότητας θα ντύσει μ' έναν οιονεί επιστημονικό τρόπο αυτήν τη μετατόπιση του κέντρου βάρους από τον νόμο στον κανόνα και από την άδικη πράξη στη συμπεριφορά και κατ' επέκταση την προσωπικότητα του δράστη, ο οποίος ταυτίζεται με τον κοινωνικό κίνδυνο και απειλεί την κοινωνική ευταξία (social order).

Αντλώντας ισχύ από την ακμάζουσα τον 19ο αιώνα παράδοση του θετικισμού, η έννοια της επικινδυνότητας αρθρώνεται στους

436. Foucault, M. (1982), *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, τ. 1. *Η δίψα της γνώσης*, Αθήνα: Ράππα, σ. 171.

437. Taylor, I., Walton, P., Young, J. (1973), *The New Criminology. For a social theory of deviance*, London: Routledge & Kegan Paul, σ. 40.

438. Λάγιος, Θ. (2014), ό.π., σ. 33.

κόλπους της Ιταλικής Θετικής Σχολής, η οποία επιχειρήσε να δώσει μία επιστημονική και εμπειρικά θεμελιωμένη απάντηση τόσο αναφορικά με την προέλευση κι ερμηνεία της εγκληματικής συμπεριφοράς όσο και με την αντιμετώπισή της. Η απάντηση αυτή θα αναζητηθεί στους όρους της προσωπικότητας που συνθέτουν την «εγκληματική ικανότητα» του ατόμου, το φορτίο κινδύνου που φέρει για την κοινωνία (*temibilità*) και στους όρους που συνθέτουν την ικανότητα κοινωνικής του προσαρμογής (*adaptabilité*). Στη σκέψη των Ιταλών Θετικιστών η ανθρώπινη δράση δεν εξελίσσεται τυχαία, ούτε διαμορφώνεται στο πλαίσιο της αφηρημένης υπόθεσης της ελεύθερης βούλησης. Αντίθετα, η ανθρώπινη συμπεριφορά υποκινείται είτε από ορμέψυτα ένστικτα κι εγγενείς τάσεις, είτε από εξωτερικούς αλλά συγκεκριμένους παράγοντες (π.χ. φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον). Η άρνηση της αρχής της ελεύθερης βούλησης συνεπάγεται αυτόματα και την απόρριψη της ενοχής, της ηθικής δηλαδή απαξίας της έννομης τάξης απέναντι στο σφάλμα, την ηθική ευθύνη του παραβάτη του νόμου. Πού όμως ερείδεται η ποινή αν όχι στην ενοχή του δράστη; Στο ερώτημα αυτό οι θετικιστές θα απαντήσουν μεταφέροντας την προβληματική από το ατομικό στο κοινωνικό επίπεδο, εξισώνοντας τη νομική ευθύνη με την κοινωνική. Ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για τις πράξεις του, όχι γιατί τις επέλεξε αλλά γιατί ζει στην κοινωνία. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τις ανάγκες άμυνας της κοινωνίας δομείται και το μέτρο της ποινικής του ευθύνης, με άξονα το κριτήριο της επικινδυνότητας.

Μολονότι η ποινική δογματική υπό την κλασική της μορφή απέρριπτε την ανθρωπολογική ερμηνεία του εγκλήματος, η οποία βασιζόταν στην υπόρρητη διάκριση των ανθρώπων ανάμεσα σε εγκληματίες και μη, το κριτήριο της επικινδυνότητας θα ενσωματωθεί στις περισσότερες έννομες τάξεις, υπό την επίδραση της θεωρίας της Κοινωνικής Άμυνας. Ο νέος πόλος, που θα οικοδομήσει τη λεγόμενη Νεοκλασική Σχολή, θα υιοθετήσει την έννοια της επικινδυνότητας κρατώντας τη λειτουργική της χρησιμότητα και αφαιρώντας τη θετικιστική της βάση. Στη νεοκλασική σκέψη

το κριτήριο της επικινδυνότητας θα υποστεί έναν εννοιολογικό μετασχηματισμό, καθώς δεν αντικατοπτρίζει πλέον την ικανότητα του υποκειμένου προς διάπραξη ενός εγκλήματος, αλλά την πιθανότητα κινδύνου που ενσωματώνει η προσωπικότητα για την κοινωνία. Από την εννοιολογική αυτή μετατόπιση ξεκινά και η μετα-θετικιστική πορεία της επικινδυνότητας, η οποία ταυτίζεται με την πιθανότητα, τον κίνδυνο και τη διακινδύνευση.⁴³⁹

Η αβίαστη ενσωμάτωση της έννοιας της επικινδυνότητας στα περισσότερα ποινικά συστήματα της Ευρώπης, τα οποία εξακολουθούσαν να διέπονται από τις βασικές συντεταγμένες του κλασικού ποινικού δόγματος, μας οδηγεί στην υπόθεση ότι οι δύο σχολές διέπονται από μία ιδιότυπη επιστημονική συγγένεια και μοιράζονται περισσότερα κοινά στοιχεία απ' όσα τελικά τις χωρίζουν. Έτσι, μολονότι η Κλασική και Θετική Σχολή και τα μεταγενέστερα ρεύματα που γεννήθηκαν ως μετεξέλιξή τους (Νεοκλασικισμός, Σχολή της Νέας Κοινωνικής Άμυνας) φαίνεται να πρεσβεύουν διαμετρικά αντίθετες απόψεις, γύρω από το έγκλημα, τον δράστη και την αντιμετώπισή τους, ο πυρήνας της ανάλυσής τους ορίζεται από έναν κοινό «επιστημονικό περίβολο» που ορίζεται από τέσσερα στοιχειώδη στοιχεία: α) το κοινωνικό συμβόλαιο ως νομιμοποιητικό θεμέλιο του νόμου και της ποινής, β) τον ποινικό νόμο ως τυποποιημένη έκφραση της κοινής βούλησης, γ) το άτομο που παραβιάζει τον νόμο ως κεντρικό μέγεθος ανάλυσης, και δ) την ποινή ως ενεργοποίηση των υλικών μέσων της κοινωνίας και απάντηση στην επίθεση που δέχτηκε.⁴⁴⁰

439. Ewald, F. (1988), "Responsabilité et dangerosité", in Tulkens, F. (ed.), *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880-1914)*, Bruxelles, E. Story-Scientia, 1988, pp. 309-319: 314-318, Foucault, M. (1981), ό.π., σ. 420, Debuyst, Ch. (1954), ό.π., σ. 600.

440. Van de Kerchove, M. (1976), "Culpabilité et dangerosité. Réflexions sur la clôture des théories relatives à la criminalité", in Debuyst, Ch. ed. (1976), *Dangerosité et justice pénale: l'ambiguïté d'une pratique*, Paris-Genève: Masson-Médecine et Hygiène, pp. 291-309: 292-294.

Με άλλα λόγια, μπορεί οι θέσεις του θετικισμού να αναπτύχθηκαν κατ' αντιπαράσταση με τις θέσεις του κλασικισμού, στο μέτρο που το έγκλημα από παραβίαση ενός τυπικού κανόνα αποκτά εμπειρικό (κοινωνικό) περιεχόμενο, η ελεύθερη βούληση αντικαθίσταται από τον ντετερμινισμό, η αρχή της ενοχής από την επικινδυνότητα και η αρχή της ισότητας από τη φυσική ανισότητα που πηγάζει από τις ιδιαιτερότητες της φύσης, ωστόσο και οι δύο σχολές δεν αμφισβητούν την αξία του τυπικού νόμου, ούτε τη νομιμοποίησή του στη θεωρία του κοινωνικού συμβολαίου.⁴⁴¹ Κοινή θεωρητική αφετηρία και των δύο σχολών αποτελεί το έγκλημα, ως παραβίαση ενός θεοπισμένου κανόνα, που αποτελεί συνισταμένη της συλλογικής βούλησης και χαίρει κοινής αποδοχής. Από το σημείο αυτό ενεργοποιούνται όλοι οι μηχανισμοί εξουσίας που εξασφαλίζουν τη διαδικασία και το περιεχόμενο της τιμωρίας.

Το κοινό φιλοσοφικό νήμα που συνδέει όλα τα παραπάνω θεωρητικά ρεύματα είναι η «ιδεολογία της άμυνας», η οποία συνθέτει ένα κοινό πλέγμα αρχών πάνω στις οποίες θεμελιώνεται και νομιμοποιείται το ποινικό σύστημα.⁴⁴² Υπό αυτήν την οπτική,

441. Young, J. (1981), "Thinking seriously about crime", ό.π., σ. 17.

442. Η Ιδεολογία της κοινωνικής άμυνας, όπως αναλύθηκε από τον Baratta, δεν πρέπει να συγχέεται με τη Σχολή της Κοινωνικής Άμυνας. Στην ανάλυσή του η έννοια της «Ιδεολογίας» αποκτά ένα αρνητικό περιεχόμενο, στο μέτρο που «αναβαπτίζει» θεσμικές πρακτικές, αποδίδοντάς τους διαφορετική λειτουργία απ' αυτήν που στην πραγματικότητα επιτελούν. Baratta, A. (1982), *Criminologia Critica e Critica del Diritto Penale*. Bologna: Il Muligno, σ. 37-39, όπως αναφέρεται σε Βιδάλη, Σ. (2013), ό.π., σ. 192-195, βλ. και Χουλιάρης, Α. (2014), ό.π., σ. 804. Σημειώνεται πως την έννοια της ιδεολογίας τη δανείζεται ο Baratta από τον Marx, ο οποίος αποδίδει στον όρο τη λειτουργία της απόκρυψης, της μεταμφίσεως της πραγματικότητας. Όπως μάλιστα χαρακτηριστικά αναφέρει ο Marx στη «Γερμανική Ιδεολογία», η ιδεολογία συνίσταται σε μία παραμορφωμένη εικόνα της πραγματικής ζωής, παρόμοια με την αντεστραμμένη εικόνα στη φωτογραφία. Η ιδεολογία επιτελεί μία λειτουργία απόκρυψης της πάλης των τάξεων, αποτελώντας ένα πραγματικό όπλο στην υπηρεσία της κοινωνικής κυριαρχίας. Lallement, M. (2004), ό.π., σ. 106.

η κοινωνία προσλαμβάνεται ως μία ενοποιημένη, ομοιόμορφη και συνεκτική συλλογική οντότητα, που μοιράζεται κοινές κανονιστικές παραδοχές και αξιακές αντιλήψεις. Ο ποινικός νόμος αντανakλά το κοινό αξιακό πλαίσιο που απολαμβάνει τη συναίνεση των πολιτών, ακριβώς διότι αποσκοπεί στο συλλογικό συμφέρον, όπως προσδιορίζεται στη συμβολαιακή θεώρηση. Το έγκλημα, αντίθετα, συνιστά μία επίθεση απέναντι στην κοινωνία με συνέπεια ο εγκληματίας να ταυτίζεται με τον κοινωνικό κίνδυνο ή τον «δημόσιο εχθρό». ⁴⁴³ Οι διαφορές, συνεπώς, ανάμεσα στον κλασικισμό και τον θετικισμό είναι κυρίως μεθοδολογικού παρά ουσιαστικού χαρακτήρα και συνίστανται στην εφαρμογή της αιτιοκρατικής μεθόδου για τη μελέτη της συμπεριφοράς και της μελλοντικής διαγωγής του δράστη.

Η υπέρβαση της κοινής αυτής φιλοσοφικής θεώρησης και η ανατροπή των κεντρικών αρχών που τη διέπουν θα πραγματοποιηθεί μέσα στο παράδειγμα των θεωριών της Σύγκρουσης και της Κριτικής Εγκληματολογίας. Οι τελευταίες, οικοδομώντας πάνω στα πορίσματα της θεωρίας της ετικέτας, θα αμφισβητήσουν το οντολογικό περιεχόμενο της έννοιας της επικινδυνότητας, αναδεικνύοντας τον λειτουργικό της χαρακτήρα μέσα σ' ένα συγκρουσιακό κοινωνικό πεδίο με σχέσεις κυριαρχικού και εξουσιαστικού χαρακτήρα. Σ' αυτήν την προοπτική, η επικινδυνότητα αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή, έναν κοινωνικό χαρακτηρισμό που αποδίδεται σε συγκεκριμένα άτομα και ομάδες, με στόχο τη νομιμοποίηση τιμωρητικών πρακτικών.

Εντούτοις, η έννοια της επικινδυνότητας φαίνεται να επανακάμπτει εμφανικά στο πλαίσιο των νέων κοινωνικών πολιτικών κοινωνικού ελέγχου με έμφαση στην προληπτική διαχείριση κινδύνων. Το περιεχόμενό της, όμως, καθίσταται ακόμα πιο ρευστό και ασαφές, συνδεδεμένο με τη διάχυτη ανασφάλεια που

---

443. Melossi, D. (1999), «Η κοινωνική θεωρία και οι μεταβαλλόμενες αναπαραστάσεις του εγκληματία», σε Κουκουτσάκη, Α. επιμ. (1999), *Εικόνες Εγκλήματος*, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 21-59: 22.

κυριαρχεί στο κοινωνικό πεδίο. Η «ιδεολογία της ασφάλειας» που αναπτύσσεται μέσα στο πλαίσιο μίας κοινωνίας φόβου, όπως είναι η «κοινωνία της διακινδύνευσης», μεταβάλλει το περιεχόμενο της από μία εμπειρικά προσλαμβανόμενη ιδιότητα του δράστη σε μία αόριστη πιθανότητα, η οποία διαχέεται πάνω σε ολόκληρες κοινωνικές κατηγορίες και ομάδες που αντικατοπτρίζουν κάθε φορά τον «εσωτερικό εχθρό», τις «επικίνδυνες τάξεις» από τις οποίες απειλείται η δημόσια ασφάλεια και απέναντι στις οποίες η κοινωνία οφείλει αλλά και νομιμοποιείται να αμυνθεί.

Στις σύγχρονες τάσεις αντεγκληματικής πολιτικής το κέντρο βάρους της κοινωνικής αντίδρασης μετακινείται από το κέντρο στην περιφέρεια του συστήματος ποινικής δικαιοσύνης, ήτοι από τον χώρο απονομής δικαιοσύνης (δικαστήρια) στο στάδιο της αστυνόμευσης.⁴⁴⁴ Υπ' αυτήν την έννοια, οι νέες πολιτικές δεν στοχεύουν στην «κανονικοποίηση» και αναμόρφωση των «επικίνδυνων τάξεων», όπως στον 19ο αιώνα, αλλά στη διαρκή επιτήρηση των εν δυνάμει επικίνδυνων και τον αποκλεισμό τους από συγκεκριμένους χώρους και κατ' επέκταση δικαιώματα. Πρόκειται για μία εξ αποστάσεως χωροταξική διαχείριση της «κοινωνικής επικινδυνότητας», στο πλαίσιο της οποίας η παραπομπή σε δίκη και η κατάγνωση ενοχής τίθεται σε δεύτερη μοίρα, γεγονός με πολλαπλές συνέπειες και προεκτάσεις.⁴⁴⁵

Η πολυεπίπεδη κριτική που ασκήθηκε απέναντι στην έννοια της επικινδυνότητας καταδεικνύει με ενάργεια ότι πρόκειται για μία έννοια με ιδεολογικό φορτίο παρά επιστημονικό βάρος. Η απουσία σοβαρής επιστημονικής της τεκμηρίωσης εξισορροπείται από τον ιδεολογικό ρόλο που καλείται να διαδραματίσει εντός κι εκτός ποινικού δικαίου. Υπόθεση που ενισχύεται από την αν-

444. Παρασκευόπουλος, Ν. (2003), ό.π., σσ. 18, 27, Γασπαρινάτου, Μ. (2016), «Ανήλικοι εν δυνάμει παραβάτες και αστυνόμευση εν καιρώ κρίσης», σε Γασπαρινάτου, Μ. (2016) (επιμ.), *Έγκλημα και ποινική καταστολή σε εποχή κρίσης, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Νέστορα Κουράκη*, Αθήνα: εκδ. Αντ. Σάκκουλα, σσ. 2044-2068: 2065.

445. Feeley, M., Simon, J. (1992), ό.π., σ. 451-454.

θεκτικότητα και αντοχή της έννοιας στον χρόνο, καθώς και από την απουσία σοβαρής της αμφισβήτωσης σε θεσμικό επίπεδο. Σ' αυτήν την κατεύθυνση, η επικινδυνότητα αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο κοινωνικής διευθέτησης και ιδεολογικής ηγεμονίας.⁴⁴⁶ Συντελεί στην κατασκευή ενός κλειστού ιδεολογικού συστήματος γύρω από τα όρια της νομιμότητας και της παρανομίας, του κανονικού και του αποκλίνοντος, του επιβλαβούς και εν τέλει επικίνδυνου. Αποτελεί το λανθάνον όριο εγκληματοποίησης και ταυτόχρονα ποινικής ασυλίας. Διαπλάθει τις κοινωνικές αναπαραστάσεις, διαμορφώνει συναινέσεις και νομιμοποιεί εξαιρέσεις. Σ' αυτό το πλαίσιο, η επικινδυνότητα από τη χρονική στιγμή της γέννησής της μέχρι τη σύγχρονη «αναγέννησή» της αποτελεί το πιο δραστικό εργαλείο χάραξης του ορίου ανάμεσα στο δίπολο κοινωνική ενσωμάτωση-αποκλεισμός. Ανάμεσα στα δικαιώματα αυτών που τίθενται «εντός» και στη «no man's land» του κοινωνικού περιθωρίου.

---

446. Ο όρος ανήκει στον Antonio Gramsci και χαρακτηρίζει ως ηγεμονική τη διαδικασία κατά την οποία οι κυρίαρχες πεποιθήσεις και αξίες που σπνρίζουν το status quo ενσταλάζονται στον πληθυσμό με τέτοιο τρόπο, έτσι ώστε να φαίνονται προϊόν κοινής λογικής και συναίνεσης. Εάν η ηγεμονική διαδικασία είναι επιτυχής, τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης εμφανίζονται ως καθολικά συμφέροντα, με αποτέλεσμα οι υπόλοιπες τάξεις να βλέπουν τα δικά τους συμφέροντα ενσωματωμένα στην κυρίαρχη ηθική. Με αυτόν τον τρόπο η κυρίαρχη τάξη διαχέει τις ιδέες και την κοσμοαντίληψή της, διαμορφώνοντας όρους κοινωνικής συναίνεσης κι εξασφαλίζοντας με μη βίαιο τρόπο την αναπαραγωγή του εξουσιαστικού μηχανισμού. Ο Γκράμσι δεν περιόριζε την έννοια της ηγεμονίας αποκλειστικά στο εσωτερικό του κράτους, ούτε την αντιλαμβανόταν ως απότοκο αποκλειστικά των μηχανισμών του. Αντίθετα, δίνει πολύ μεγάλη έμφαση στην κοινωνία των πολιτών, την ενδιάμεση σφαίρα ανάμεσα στην οικονομία και το κράτος, η οποία περιλαμβάνει δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, όπως τον τύπο (ΜΜΕ), τους φορείς εκπαίδευσης, τα πολιτικά κόμματα, τις επαγγελματικές ενώσεις, την εκκλησία κ.λπ. Gramsci, A. (1973), *Selections from the Prison Notebooks* (αγγλ. μτφρ. του Quaderni del carcere), London: Lawrence and Wishart, σ. 263-328.